

O'ZBEK TILI MORFOLOGIYASINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Xolmirzayeva Rayxona

O'zbek tili va adabiyoti
mutaxassisligi magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7325742>

Anotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining davrlarda shakllanishi haqida ayrim ma'lumotlar keltirilgan. Morfologiya so'zlarning nutqda o'zgarish qoidalarini belgilaydi. Morfologiyada so'z formasini hosil qilish qoidalari va so'z yasash qoidalari o'rganiladi: shuningdek morfologiya so'zlarning malum belgilar asosida gruppalarga - turkumlarga bo'linishini ham tekshiradi. O'zbek tili morfologiyasining shakllanishida ba'zi bir olimlar: Aristotel, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Abdurauf Fitratning asarlarining o'rni beqiyosligi haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: til, morfologiya, Aristotel, "Poetika", grammatika, turkiy til, Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy, "Ikki til bahsi", morfologik qarash, morfologik-semantik, Abdurauf Fitrat, "Sarfi" asari.

Аннотация: В данной статье представлены некоторые сведения о формировании узбекского языка с течением времени. Морфология определяет правила изменения слов в речи. В морфологии изучаются правила образования словоформ и правила словообразования: морфология изучает также деление слов на группы и категории по определенным признакам. Высказываются мнения о несравненной роли трудов некоторых ученых: Аристотеля, Махмуда Кошгари, Алишера Навои, Абдурауфа Фитрата в формировании морфологии узбекского языка.

Ключевые слова: язык, морфология, Аристотель, «Поэтика», грамматика, турецкий язык, Махмуд Кошгари, Алишер Навои, «Двуязычный спор», морфологический взгляд, морфолого-семантический, Абдурауф Фитрат, произведение «Сарф».

Annotation: This article provides some information about the formation of the Uzbek language over time. Morphology determines the rules of change of words in speech. In morphology, the rules of forming word forms and the rules of word formation are studied: morphology also examines the division of words into groups and categories based on certain signs. Opinions are expressed about the incomparable role of the works of some scientists: Aristotle, Mahmud Koshgari, Alisher Navoi, Abdurauf Fitrat in the formation of the morphology of the Uzbek language.

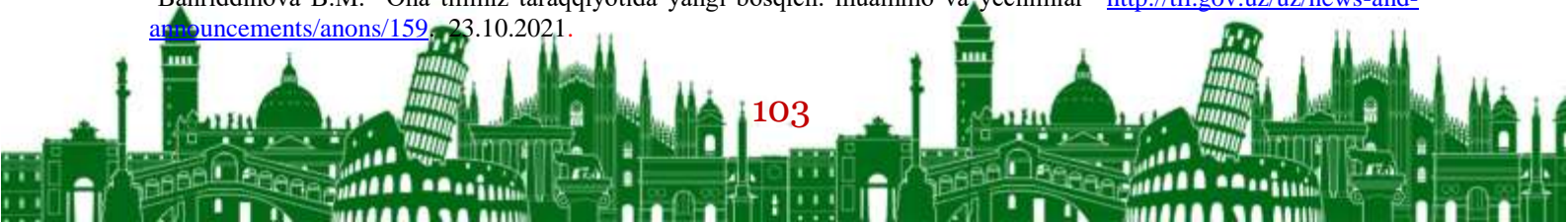
Key words: language, morphology, Aristotle, "Poetics", grammar, Turkish language, Mahmud Koshgari, Alisher Navoi, "Two-Language Debate", morphological view, morphological-semantic, Abdurauf Fitrat, work "Sarf".

Til – millatni millat sifatida ajratib turadigan belgisi, bebaho boyligi, moddiy, ma'naviy merosni saqlash va boyitishning eng kuchli vositasi, insoniylik jamiyatining asosi, davlat mustaqilligining muhim tamoyillaridan biri. Millat tarixi qancha uzoqqa borib taqalsa, til ham shuncha qadimiy. Til azaldan mavjud va millat bor ekan, u ham yashab qolaveradi. Qisqa muddatda dunyo xaritasida yangi davlatlar paydo bo'lishi mumkin, ammo hech vaqt bir kun yoki bir asrda yangi bir til paydo bo'lib qolmaydi. Insonni tiliga qarab qaysi millatga mansubligi, shevasiga qarab esa qaysi hududdan ekani aniqlanadi.

Tillarning morfologiyasiga oid birinchi tadqiqot ishlari Aristotel davrida boshlangan. Aynan u o'zining "Poetika" asarida nutq qismlari, ot turlari va tilga alohida bo'limlar bag'ishlagan. Son-sanoqsiz murakkab nazariy masalalar tadqiqi bilan mashg'ul bo'lgan "grammatika" terminining yunoncha "yozuv san'ati" ma'nosini bildirishi ham aslida shu amaliy maqsadlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.¹

O'zbek tilshunosligida morfologiya sohasi o'zining munosib taraqqiyot tarixiga egadir. Turkiy til morfologiyasi tavsifini bergan va Mahmud Koshg'ariy asaridan foydalanganligi taxmin etilayotgan o'rta asr tilshunos-turkiyshunosidan biri Asiruddin Abu Hayyondir (1256–1345). Abu Hayyonning «Kitobul idrok lil-lisonil atrok», undan foydalanib XIV–XV asrda yozilgan va muallifi haligacha muammo bo'lib kelinayotgan «Attuhfatuz zakiya fil lug'atit turkiya» asarida o'zbek tili morfologik xususiyatining ilk sistemaviy bayoni beriladi. Har ikkala asar muallifi o'z talqinida arab tilshunosligi grammatik an'anasi va terminologiyasiga tayanadi, lekin turkiy tilning agglyutinativ tabiatini – so'z shakli yasash jarayonida o'zak-negizning o'zgarmasligini uqqan va o'z tavsifida uni ochib berishga intilgan. Ular o'z davri turkiy tili so'z o'zgartirish tizimi uchun xos bo'lgan deyarli barcha shaklning – ot va olmoshda ko'plik va kelishik, egalik shakli, fe'l nisbati, harakat nomi va sifatdosh, bo'lishli-bo'lishsiz shakli, mayli, zamoni va tuslanishi tavsifini, har birining arab tilida muqobilini sinchkovlik bilan yoritgan. Shuning uchun XI–XIV asr arabzabon turkiyshunosi o'z asarida o'sha davr turkiy tili morfologik tizimi va so'z yasash xususiyatining deyarli to'liq tavsifini bergan deb xulosa qilish mumkin. Qariyb

¹Bahriddinova B.M. "Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar" <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>, 23.10.2021.

20.000 misralik nazmiy matnni o‘z ichiga olgan «Qutadg‘u bilig» va «Hibbatul haqoyiq» yodgorligida qo‘llanilgan morfologik shaklning asosiy ko‘pchiligi sanab o‘tilgan turkiyshunoslik ishida tavsiflanganligi buning yorqin dalili. Lekin «Devon» qayd qilgan va sharhlagan qator shaklning (chunonchi, o‘tgan zamon birinchi shaxs birlik sonning bardam shakli, faqat shaxs olmoshi ega vazifasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan o‘tgan zamonning -duq/duk tuslanmaydigan ko‘rinishi – men yoy qurduk, sen yoy qurduq, biz yoy qurduq) o‘zbek tili yodgorligida qo‘llanilishi hali aniqlanmagan²

Turkiy tilshunoslikda morfologiyaga kelsak, bu boradagi ilk qarashlar, bahslar IX-XI asrlarda yuzaga kela boshlagan va bunda arab tilshunosligi turki bo‘lgan. Shunday qilib, Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan ishlab chiqilgan va tuzilgan “Turkiy so‘zlar lug‘ati” turkiy turkumga kiruvchi o‘zbek tiliga xos bo‘lgan morfologiya, so‘z yasalishi, jumladan, fe‘lning ko‘plab shakllariga oid jiddiy tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi.

Buyuk shoir, adib va faylasuf Alisher Navoiy ham “Ikki til bahsi” asarida turkiy (eski o‘zbek) tili leksik birliklarining graduonimiyasini ko‘rib chiqib, eski o‘zbek tili morfologiyasini o‘rganishga katta e‘tibor bergan. Alisher Navoiyning morfologik qarashi uning «Muhokamat-ul lug‘atayn» asarida qisman o‘z ifodasini topgan deyish mumkin. Alisher Navoiy turk (o‘zbek) tilining shuhratini olamga yoyish bilan birga, umuman, tilshunoslikning eng muhim masalasiga nisbatan o‘z fikrini ham aytib o‘tgan, o‘z munosabatini bildirgan.

Lekin o‘zbek tili sintaksisi va morfologiyasiga ilmiy nuqtai nazarni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan haqiqiy kashshof Samarqand tilshunoslik maktabiga asos solgan olim Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitratdir. Aynan Fitrat ilk bor o‘zbek tilidagi so‘zlarni semantik xususiyatlariga ko‘ra aniqlagan ot, fe‘l, son va sifatosh, ergash gap va olmoshlarning xususiyatlarini tahlil qilgan. O‘zbek tilining klassik grammatikasida fe‘l shakllari harakat otlarini o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, aslida gaplarda mustaqil ravishda ot vazifasini bajara oladi. Shuning uchun ham o‘zbek tilining morfologik-semantik xususiyatlarini o‘rganuvchilar keyingi yillarda mustaqil nutq birligi sifatida “o‘zgarish turkumi”ni ajratishni qat‘iy talab qilmoqdalar. Zamonaviy o‘zbek tili fanining shakllanishi va taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shgan Abdurauf Fitratning ilmiy va ijtimoiy, jumladan, lingvistik dunyoqarashi bizdan ancha oldin – XIX asr Yevropa fani va madaniyati ta‘sirini o‘ziga singdirgan Turkiyada o‘qigan yillarida (1909–1913) shakllandi. Bu «Sarf» dagi ilmiy talqinda ham o‘z aksini topdi. Bunda u Yevropa lingvistik tahlil tamoyilini sharqiy an‘ana chig‘irig‘idan ma‘lum darajada o‘tkazib,

² Zamonaviy ўzbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.:MUMTOS SЎZ, 2008. 17-bet

o‘z tili qurilishini mana shunday – o‘ziga moslashtirgan zamonaviy talqin usuli bilan tavsiflagan yosh turklar izidan bordi. Shuning uchun uning talqini, so‘z turkumi, grammatik kategoriyaning tasnifi deyarli shu davrda nashr etilgan Ye.Polivanov (1891–1938)ning «Kratkaya grammatika uzbekskogo yazıka (–T.–M., 1926)»³ dagi talqindan ancha farq qiladi. Har ikkala talqinning – Fitrat tavsifining ham, Polivanov tavsifning ham bosh manbai rus tilshunosligida XIX asr o‘rtasida ishlab chiqilgan, tezda Yevropa tilshunosligida ham keng ommalashgan muosir tilning sinxronik tavsif metodi bo‘lgani holda, Fitrat bu metodni semantik, onomasiologik, mazmun-fikrdan → tilga tamoyili kuchli fransuz variantini o‘z an‘ana va tiliga qisman muvofiqlashtirgan turklardan oldi, Polivanov esa shu metodning rus tilshunosligida ishlab chiqilgan va muosir turkiy til tavsifida sinalib, o‘zini to‘la-to‘kis oqlagan formal ko‘rinishda ishlab chiqilgan ilmiy tushuncha va grammatik talqin chizmasi asosida o‘zbek tili qurilishi tavsifini berishga va shu bilan quyiroqda qurib o‘tiladigan «Oltoy tili grammatikasi» modelini o‘zbek tilshunosligiga olib kirishga intilgan. Fitrat o‘zbek tilshunosligining o‘sha davr uchun eng dolzarb bo‘lgan masalasiga jiddiy e‘tibor qaratdi, unga o‘z munosabatini bildirdi. Uning “Ishtirokiyun” gazetasida nashr qilingan “Tilimiz” maqolasining o‘zi ham bunga asos bo‘la oladi. Olimning “O‘zbek tili qoidasi to‘g‘risida bir tajriba; “Sarf” asarida o‘zbek tilining fonetik tizimi chuqur tahlil qilingan. Fitratning sof morfologik qarashi uning “Sarf” morfologiya asarida o‘z ifodasini topgan. Fitratning so‘zga jiddiy e‘tibor berganligi, ayniqsa, so‘zga ham, avvalo, ma‘no anglatish nuqtai nazaridan yondashganligi, birinchi o‘ringa mazmunni qo‘yganligi, ya‘ni ma‘nodan shaklga qarab borganligi muhim.⁴

Morfologiya sohasida N.Mahmudov, A.Nurmonov va boshqalar tomonidan «Nazariy grammatika», R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, T.Boqiyeva va boshqalar tomonidan substansial yo‘nalish asosida «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Morfemika. So‘z yasalishi. Morfologiya» qo‘llanmasi va boshqa darslik va qo‘llanmalarning nashr etilganligi diqqatga sazovordir.

Xulosa

Antik davrdan to hozirgi kunga qadar so‘z turkumlari yuzasida turli xil qarashlar mavjud bo‘lganligiga guvoh bo‘ldik. Jumladan, Aristotel asarlarida, Aleksandr maktabi vakillarining qarashlarida hamda rus tilshunoslaridan M.V.Lomonosov va shu olim qatorida F.I.Buslaev, L.L.Bulanin kabi tadqiqotchilarning so‘z turkumlari bo‘yicha dastlabki qarashlarini, o‘zbek

³ Замонавий ўзбек тили. I жилд. Морфология. (Муаллифлар жамоаси). –Т.:МУМТОЗ СўЗ, 2008. 17 бет.

⁴ Nurmonov A.O'zbek tilshunosligi tarixi. –Т.: O‘zbekiston, 2002. –B. 145.

tilining ilmiy nazariyasiga asos solgan mutafakkirlarimiz Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiyning ilmiy xulosalarini ham ko'rib o'tdik. Maqolaning asosiy qismi o'zbek tilshunoslarining so'z turkumlar bo'yicha olib borgan tadqiqotlariga qaratilgan bo'lib, o'tgan asrda hamda bugungi kunda tilshunoslikning ma'lum bir sathlariga hissa qo'shayotgan olimlarning qarashlarini keltirib o'tdik. Jumladan, o'zbek ilmiy

tilshunosligiga asos solgan jadidlarimizda Abdurauf Fitrat tomonidan o'zbek tilning "grammatik" qismiga qo'yilgan qadamlarini uning qoldirgan me'rosi orqali tahlil qilishga harakat qildik. Keyingi yillarda samarali ijod qilgan tilshunoslarimiz S.Mutalibov, G'ozi Olim Yunusov, M.Shamsiev, H.Qayumiy, S.Dolimov, O.Usmon, B.Azizov, A.Nurmonov hamda Ye.D.Polivanovlarning so'z turkumlari bo'yicha olib borgan ilmiy tadqiqotlari bugungi zamonaviy tilshunoslikning asosi bo'lib xizmat qilayotganligiga shohid bo'ldik.

Mamlakatimizda til siyosati borasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar nafaqat milliy til taraqqiyotida yangi davr boshlanishi, balki tilshunoslik sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarining ham yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi, tilni shaxs omili bilan bog'liq holda o'rganuvchi amaliy tadqiqotlarga e'tibor kuchaydi. Dunyo tilshunosligida bo'lgani kabi o'zbek tilshunosligida ham amaliy tilshunoslik rivojiga zamin hozirlandi. Ona tilimizni rivojlantirish, mamlakatimizda til siyosatini takomillashtirish harakatlari so'nggi yillarda eng yuqori darajaga ko'tarildi desak, mubolag'a qilmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bahriddinova B.M. "Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar" <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>. 23.10.2021
2. Замонавий ўзбек тили. I жилд. Морфология. (Муаллифлар жамоаси). - Т.:МУМТОЗ СЎЗ, 2008.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. И. Р. Эрматов. Ворпосы становления и дальнейшего развития лингвистических терминов узбекского языка (на материале школьных учебников) Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 5 (259). Филология. Искусствоведение. Вып. 63. С. 180-182

